

Поетична картина світу в українській народній пісні. Наймиська та заробітчанська лірика

Л. М. Копаниця

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м.Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: lubovkopanytsya12@gmail.com

Paper received 21.10.19; Accepted for publication 05.11.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-210VII61-07>

Анотація. У статті в контексті еволюції пісенних традицій висвітлено історію та своєрідність тематичних циклів української соціально-побутової пісні в різноманітності змісту та форми, законів художнього мислення, психологічних і прагматичних функцій усної поезії у відтворенні реалістичної конкретики життя представників різних соціальних груп, демонстрації їхнього світосприйняття і світовідчуття.

Ключові слова: соціально-побутова лірика, тематичні цикли, мотив, ліричний герой, світосприйняття, дійсність.

Вступ. Середовище найманих сільських робітників-відхідників витворило свій пісенний репертуар. Використання терміну «наймицькі та заробітчанські пісні» до пісень бурлацьких, сирітсько-наймицьких (відробіткових, поденщицьких, строкарських), емігрантських пісень та пісень про заробітки на цукрових заводах і ливарнях (своєрідних перших робітничих пісень) обумовлено тим, що «наймитвання» – один з найбільш давніх термінів, який був поширеним ще у XVI–XVIII ст. З еволюцією суспільно-економічних відносин цей термін наповнився новим змістом і новими номінаціями історичних реалій. Так, наприклад, «заробітчанство» стало найхарактернішим для XIX – початку XX ст. Водночас виникнення наймицьких та заробітчанських пісень у селянському гурті й приналежність їх до чітко окресленого соціального середовища, яке спершу становили безземельні та зубожілі сільські заробітчани, утікачі від поміщиків, а згодом і широкі маси селянства, що зійшли на злидні – «відхідники», спричинило зародження окремого циклу соціально-побутових або станових, за класифікацією Філарета Колесси, пісень соціального спрямування.

Короткий огляд тематичних публікацій. Наймицька та заробітчанська пісенність виростає із тієї самої системи народної поетичної творчості, в якій громадські справи та історична дійсність взаємодоповнюються, а ціннісні ознаки є постійними. Про це свідчать дослідження зарубіжних і вітчизняних учених філологічного, мистецтвознавчого та історико-етнографічного кіл (В. Балушок, О. Гінда, В. Гнатюк, С. Грица, О. Дей, А. Іваницький, Ф. Колесса, Н. Колпакова, М. Костомаров, І. Рудченко, І. Франко, Л. Яценко та ін.). У площині музичного тексту музична мова заробітчанських пісень, які в багатьох словесно-музичних збірниках XVIII–XIX ст. називаються «звичайними», «світськими» піснями, на перший погляд, мало чим відрізняється від подібних до них за характером пісенних груп чи жанрів, оскільки музика не інтерпретує образів, а лише в узагальненій формі передає втілений в них смисл. Але основними критеріями музичної диференціації цієї групи пісень є специфічні функції їх у житті й особливо співацькі традиції середовища, в якому вони побутовали. Так, наймицько-чумацькі, бурлацькі пісні, переважно з півдня України та Поділля, з одного боку, пов'язані з дуже своєрідним стилем гуртового співу, що був, вважають музикознавці (А. Іваницький), найбільш розвинений на Лівобережжі і вплинув на манеру сольного виконання. З другого боку, ця тематична група соціально-побутових пісень пов'язана із співацькою традицією Західного По-

ділля та Прикарпаття, яка зберегла чимало архаїчних ознак і водночас зазнала впливів гомофонно-гармонічного стилю пісенності західних слов'ян. Це типово чоловічі пісні з розмахом і завзяттям, які тематикою і стилем споріднені з чумацькими та козацькими піснями. В репертуарі заробітчанських пісень – це найдавніші фольклорні твори, не регламентовані побутовим призначенням, що поширилися по всій українській пісенній території, асимілюючи часові та регіональні на шарування [1, с.30].

Мета цієї роботи – виявити суть світоглядних, психологічних та естетичних джерел заробітчанської ліричної поезії, визначити закономірності національної свідомості та історичних реалій в еволюції поетичного мислення, простежити словесно-поетичну сторону усної лірики і в ході аналізу побачити природу української традиційної побутової пісні у генологічному аспекті.

Матеріали і методи. Об'єктом дослідження є українська традиційна побутова лірична пісня [2; 3]. Предметом дослідження – теоретичні і практичні проблеми вирішення типології жанру і принципів аналізу пісенного тексту.

Результати дослідження. Бурлацькі пісні – це тематична група найдавніших за часом виникнення станових пісень, які відображають умови життя, праці та психологічний стан головного героя – бурлаки, бездомної, самотньої людини, здебільшого із селян-кріпаків. Бурлаки в XVI–XIX ст. наймалися вантажниками, чорноробами в риболовецьких артілях на Дніпрі, Дунаї, Дністрі, Чорному морі, а також на чумацьких промислах у багатіїв. Якщо в російських бурлацьких піснях (вони ще називалися «струговськими»), що виникають з появою бурлацтва (XVI–XVII ст.), головним моментом є відтворення праці та побуту бурлаків-найманих селян, котрі тягли на канатах завантажені баржі угору річкою (знаменита пісня «Дубинушка»), то українські бурлацькі та наймицькі пісні майже не розрізняються за змістом, бо в Україні, як, до речі, і в Білорусі, бурлаками називали найманців-батраків. Бурлаками найчастіше ставали соціально незахищені люди – сироти, позбавлені домашнього осідку, переслідувані владою кріпаки-втікачі тощо.

Цикл бурлацьких пісень можна вважати початком заробітчанського фольклору в Україні, невіддільного від давніх відхожих промислів – чумацтва, рибальства, візництва, бурлакування, які особливо поширилися в XVI–XVIII ст. під впливом розвитку товарно-грошових відносин та розшарування селянства, особливо після скасування кріпосництва 1861 року. Бурлацькі пісні виникли

серед окремишнього гурту мандрівних людей-заробітчан, зайнятих перевезенням продуктів у таких промислах, як соледобування, рибальство та ін. На думку Івана Рудченка, українського фольклориста, етнографа, одного з перших видавців народних пісень, власне подібні торговці, відомі ще з староруського періоду історії, започаткували чумацтво, яке не тільки успадкувало їхні звичаї, способи торгівлі, а й навіть шляхи пересування [4, с. 4,13]. Історик і фольклорист Микола Костомаров у праці «Об историческом значении русской народной поэзии» писав, що бурлака – «близька чумаку особа в Малоросії. Зазвичай бурлакою зветься бездомний хлопець, нетяга, проте в піснях південноруських з уявленням про бурлаку поєднуються всілякі злидні, бідування і жалі» [5, с. 154]. Що стосується пояснення походження й етимології слова «бурлака», то мовознавець, етимолог і лексикограф Макс Фасмер припускає татарське або волзько-болгарське походження цього слова, що може означати: «робітник на річкових суднах; селянин, котрий іде на заробітки; дужий хлопець; нежонатий; волоцюга»; в українській мові – поденник, бездомний, волоцюга; в угро-фінських мовах «*ruflakka*» – означає робітник; у румунській мові «*burlac*» – нежонатий [6, т. 1, с. 245-246].

Як відомо, чумаки торгували не тільки сіллю, а й рибою, хутром та іншими товарами, користувались на своїх промислах найманою працею. Багаті чумаки відкуповувалися від панщини, мали наймитів на власному полі й у дорозі. Під час вимушеної зимівлі доглядати за волами залишалися саме наймити. Щоб наймит добре доглядав худобу, хазяїн-чумац давав йому паровицю волів на виплат. Через п'ять років служби наймит ставав чумаком. Наймитування при таких валках і промислах передхоплювало бурлакування, яке в широких масштабах розвинулось значно пізніше, в часи закріпачення селян. Безземельні селяни тікали від поміщиків на вільні землі – в Причерномор'я та Приазов'я, приєднувались до козаків, ішли на Запорозьку Січ, брали участь у боротьбі проти турецько-татарських нападників. У XVI–XVIII ст. бурлацтво було тісно пов'язане з визвольними селянськими рухами. Частина ж утікачів-безземельників наймалася на різні промисли. Організовувались навіть спеціальні гурти із сіроми, бурлаків – тафи, які займались ловлею, обробкою й торгівлею риби. Історик і фольклорист Михайло Максимович розглядав бурлакування як частину козацького побуту. Він трактував його не тільки як «холостое бездомовье», але й як відлучення від дому сімейних людей на всякого роду промисли [7, т. 2, с. 462]. Поряд із бурлаками, котрі служили заможним чумакам і на промислах, у XVIII ст. на Запоріжжі з'являються так звані аргати (від грецьк. – робота), які часто мандрують до Криму, Молдавії та Валахії на заробітки. Козацька верхівка у своїх господарствах використовує найману працю зубожілих, посилає їх замість себе навіть на казенні роботи.

Тож не випадково «бурлака» у народних піснях з'являється найчастіше там, де йдеться про бідування найманців на чужині, про самотність і сирітство, соціальну нерівність, жорстокість господарів, нарікання на нещасливу долю. Тому в бурлацьких піснях можливим було успішно замінити слово «козак», «чумац» і навіть «рекрут» на «бурлак», згідно з перевагою тієї чи іншої теми або мотиву. Отже, цей тематичний цикл ліричних станових пісень, внутрішньо досить диференційованих,

об'єднує принцип: стереотипи того самого кола понять творять текстову множинність. Крім цього, цілком можливою є класифікація бурлацьких пісень за принципом свідомісної суб'єктності як об'єктивованого способу вираження дійсності, що обумовила їх появу. Так, монологічні бурлацькі пісні – це твори переважно лірико-рефлексивного характеру («Ох, нема гірш нікому, як бурлаці молодому», «Та не спав я нічку темнькою», «Ой я козак нещасливий», «Горе мені на чужині»). Групові бурлацькі пісні («Зійшло сонце під віконце», «Ой гук, мамцю, гук», «Зібралися всі бурлаки», «Ой наступила чорна корова»), які, ймовірно, виникли у бурлацьких валках (на зразок чумацьких, об'єднаних під проводом отамана), – імперативні, демонструють колективну психологію. Таку класифікацію можна прийняти з одним застереженням: створювались бурлацькі пісні на основі традиційної лірики.

Розглянемо теми і образи бурлацьких пісень. Відомо, що вже в найдавніших записах народної поезії (наприклад, у пісні «Вчора була суботонька» із рукописного збірника середини XVIII ст., укладачем якого був український поет Іван Пашковський) виступає образ козака-незяги, бурлаки-наймита. Персонажів бурлацьких пісень – козака-бурлаку, чумака-бурлаку, бурлаку і його «славне товариство», отамана-батька бурлаченьків, «бідну», «нещасну голоту», бурлаку-сіромаку, бурлаку молодого – «сліпа доля» заводить на Дон, на Дунай, Волгу, в Крим, Коломию, Станіслав, Тисьменицю – «у чужую сторіночку», де:

*Ходили ж ми широкими степами
І темними, густими лісами,
Були ж ми й на синьому морі,
Тай zostались босі й голі.*

Медитативні за своїм характером бурлацькі пісні не багаті на сюжети. Основу сюжетики й мотивів цього циклу становив селянський традиційний пісенний фонд. І у змісті, і у формі бурлацькі пісні мають багато спільного з козацькими та чумацькими піснями. Найпоширеніші теми та мотиви бурлацьких пісень: прагнення до свободи, бідування на чужині, невимовна туга за родиною, нарікання на лиху долю, почуття безнадії, журба за змарнованими літами, горе, смерть заробітчанина на чужині. Осердя бурлацьких пісень складають твори про повне вірвання втікачів від кріпаччини. Часто ця тема бурлацьких пісень має центральний мотив – самота бурлаки.

Поезія бурлаків найчастіше пов'язана з конкретним соціальним життям бурлаки-сіромахи, заробітчанинським середовищем, трудовим побутом, соціальними інтересами та прагненнями найманців. Все це детально описують пісні, насичені конкретно-побутовими деталями: живе бурлака у чужих людей, старанно працює і коли «*дробен дощик покrapляє*», і коли «*білий сніжок протрясає*», їсть хліб з водою, спить «*до порога головами*», встає «*рано за волами*», але терпить гніт. Герой бурлацької пісні тільки й згадує, що своє минуле та матір, то звертаючись до неї з докором, то ставлячи вже не до неї – до всього світу вічне питання гнаних і знедолених: «*Доле моя, доле! // Чом ти не така? // Ой чом ти не така, як доля чужая?*». А то й у розпачі проклинаючи свою неньку: «*Бодай-сь, мати, не сконала, // Що ти мене згодувала, // Бодай-сь, мати, не зогнила, // Що ти мене породила*». Тож у піснях бурлацьких спостерігаємо і за «об'єктивною дійсністю», і за «дійсністю як по-

чуття». Природно, що основна колізія в піснях складається з протистояння людини та долі, в якому завжди перемагає біда. Найчастіше жене доля бурлаку «до краю»: минає його молодість, розвієні його надії, журба його ссушила. Хоч і має він «*родиноньку далеко від себе*», та «*Ой чую я через люди || Дураються мене*» – співається в пісні «Та летить орел понад морем».

В іншій, дуже поширеній бурлацькій пісні «Ви, лужечки, круті бережечки», тонко і реалістично відтворені почуття самотності, безнадійності, усвідомлення страченого життя сіромахи:

*Життя ж моє, життя бурлацьке,
Так як рання роса:
Що сонечко зійде, а вітер повіє,
Роса на землю впаде,
Життя ж моє, життя бурлацьке,
Так марно пропаде.*

Широковідома бурлацька пісня «Та забілили сніги» надзвичайно чутливо, щиро і проникливо передає внутрішній світ ліричного героя в поєднанні з природним оточенням. Як правило, діада людина/природа у фольклорному творі будується на принципах так званого психологічного паралелізму – контрастного протиставлення або зіставлення картин природи з душевним, емоційним станом людини. Це добре видно в пісні «Та забілили сніги» на прикладі паралелі непривітної холодної природи, вкритої білим снігом «дїбровоньки» і фізичного та емоційного стану ліричного героя, яка задає емоційний тон усьому твору. Пісня вже починається зображенням трагічної картини самотнього життя й поневірянь бурлаки, передаючи в кожному рядку співчутливе ставлення до бездольного, в ній із скорботою розповідається про його передчуття смерті:

*Та забілили сніги, Та заболіло тіло
Забілили білі, Бурлацькеє біле,
Ще й дїбровонька. Ще й головонька.
Ще й дїбровонька. Ще й головонька
Ніхто не заплаче Ні брат, ні сестриця,
По білому тілу, Ні отець, ні мати,
По бурлацькому. Ні жона його.*

Нарешті, тема самотності, марності прожитого життя в пісні «Та забілили сніги» прочитується через доступний зміст рослинної символіки («з клен-древа», «в вишневім саду», «під рябиною») та, зокрема, символіки кольору («забілили сніги», «на жовтім пісочку») – найдавнішого способу вираження реальності. Але в символі можуть бути зібрано декілька значень. Словник символів дає витлумачення білого кольору, з одного боку, як асоціації з життям і коханням, з іншого – зі смертю і похованням. Символічна функція білого кольору, який за природою поглинає й нейтралізує інші кольори, в пісні «Та забілили сніги» полягає в тому, щоб в емоційному плані організувати порядок переходу від одного враження до іншого, від одного почуттєвого образу до іншого («забілили сніги», «забілили білі, ще й дїбровонька», «по білому тілу», «бурлацькеє біле»). Домінування і постійний повтор білого кольору довершує картину порожнечі, крижаного мовчання – самоти сіроми («Ніхто не заплаче || По білому тілу, || По бурлацькому») і, зрештою, – його смерті. Всі інші символи пісні – жовтий колір, що означає завершення, кінець, а інколи і загибель, смерть; «рябина», яку, за традицією, висаджують на могилах; клен, яким українці на Трійцю прикрашають обійстя, стіни та стріхи хат, щоб душі померлої рідні приходили до хати і хо-

валися у клечанні, – поглиблюють емоційну напругу твору. Від цього смислового ядра («життя – доля») бурлацького циклу народної лірики відштовхуються пісні «Стоїть корчма над болотом», «Нема гірше так нікому», «Нема в світі так нікому», «Ішов бурлак йа з панщини, гей, гей!», «Устань, дочко, устань, мати».

Уже попередні зауваги вказували на сприйняття бурлацькими піснями багатьох мотивів інших станових пісень, зокрема кріпацьких та наймитських. Зрештою, поділ пісень на бурлацькі та наймитські є певною мірою умовним. Проблематика тут подібна, хоча й більш деталізована в суб'єктному вимірі людини. Звісно, позиція дійсності у вираженні драматичних моментів життя експлуатованої людини визначає специфіку кріпацьких пісень. Проте всі вони сповнені особливої гіркоти з приводу неволі, несправедливості, особистої залежності холопів від панів. Приміром, у одній із таких пісень («Ой содома, пане брате, содома, содома!») одночасно подано і сімейний побут, і громадянський побут в Україні за часів кріпацтва, а в інших піснях («Із-за гори вітер віє», «Наступає чорна хмара») розгорнуто подається картина щоденного життя у покріпаченому селі, непомірних трудових обов'язків кріпаків, позбавлених навіть права в неділю ходити до церкви, показано бідність і злидні покріпаченого села («Ой у неділю ранесенько»).

Дуже близька за своїм змістом до кріпацьких пісень заробітчанацька лірика а особливо наймитська, де теж провідними є мотиви соціальної несправедливості, визиску, експлуатації, гіркої долі, страшних злиднів. Зрештою, тема соціальної неволі та протесту і зображення різних життєвих ситуацій – відхід в «чужу стороньку», бідкування на чужині в тяжкій роботі, знущання із знедолених трударів – проходить через усі тематичні групи заробітчанацьких пісень. У кожній з них життя трудівників потрактоване через призму суспільних відносин та художньо-образного сприйняття епохи, до якої вони належать. У кожній з них діє певний тип заробітчанина: бурлаки, наймита, строкаря, заробітчанина на плантаціях, цукроварнях, ливарнях, заробітчанина-емігранта. Таким чином, усі тематичні групи заробітчанацьких пісень єднають між собою типові «генетичні» мотиви певного смислового навантаження: мотиви нещасливої долі, мотив виїзду в «чужу стороньку», мотив розлуки і, звичайно, мотив горювання. Їм безпосередньо передували семантично близькі мотиви з давніх ліричних пісень, весільної пісенності, голосін, балад.

Найпоширеніші теми наступної групи пісень – наймитських – це лірична сповідь наймита, зображення умов побуту і соціального стану наймитів у селянських господарствах, особливо після скасування панщини, коли багато селянських родин, так званих дворових, залишилися без землі або втратили її внаслідок різних обставин, показ бідкування найманих працівників на чужині. Подібна тематика обумовлює основні мотиви наймитських пісень: туга за рідним краєм, нарікання на долю, тривожні думи про родину, жаль за замарнованим життям. У циклі пісень про наймитство в заможних сільських дворах прийнято вирізнявати чотири теми: про наймита-пастуха, про наймита-орача, про наймита-приймака і наймита, що вислужив удовівну. Це справедливо лише для змісту пісенних творів, тому що наймит-пастух, наймит-орач чи наймит-приймак – той самий селянин, тільки відірваний від рідних, від призвичаєних умов життя, від праці на землі. Тому він страждає і бідую-

більше, ніж представник соціуму зі сталим життєвим статусом, а виражені в наймитських піснях почуття завжди забарвлені в трагічні тони. Це – здебільшого тужливі ліризовані оповіді від третьої (рідше від першої) особи, обернені в минуле, сконцентровані навколо теми горювання, недолі й непримиренних соціальних суперечностей («Да журба ж мене сушить», «Сидить пташок на тополі», «Ой кувала зозуленька», «Ой зацвіла черемшина коло перелазу», «Біда тому наймитові», «Ой немає гірш нікому», «Хто не служив зроду по багатих», «Ой хто в службі не буває»).

Основний масив наймитських пісень дуже просто і нехитро відображає всі сторони життя та побуту наймита у дворі багача. Так, у піснях наймит скаржиться, що пізно лягає, а рано встає: «А все ж не гуляю. // Ой прийде празник, святая неділя, // Нема волі оддохати». Від утоми він падає з ніг, а люди кажуть, нібито він напився. Яскравим прикладом можуть бути пісні «Вчора була суботонька», «Ой, хто не служить», «Ой як наймали, вговоряли». У пісні «Ой, хто не служить» перед слухачем пісні виведена відверта зневага багатіїв до бідного наймита: він тяжко працює, спить під порогом, під соломою, в обід хазяїн ховає вареники, які їв сам, а наймитові наказує дати:

*Ой постав йому із-під лави борщу,
Та нехай він похлище,
Та постав йому порожню макітру,
Та нехай він посвище.*

Недарма праця в господаря називається іноді панщиною. Поширений у багатьох наймитських піснях опис вечері красномовно свідчить не тільки про скупість і зажерливість хазяїв (наймита годують недоїдками, сухарями цвілими), а й принижене становище наймита. Нарешті, наймит не може одружитися, бо за нього батьки дочок не віддають. Натомість наймитів-бурлаків, котрі найчастіше були сиротами, приреченими на поневіряння по чужих людях, можуть насильно віддати у рекрути замість хазяйських синів, як стверджують пісні «Де наймит із панщини, на волів гукає», «Ой зацвіла калинонька близько перелазу», «Ой хто в службі не буває», «Да тече річка да невеличка», «А хазяйський син рано пообіда», «Ой у лузі при березі».

Багатьма мотивами наймитські пісні переплітаються із сирітськими, бо саме сиротам найчастіше доводилося йти в найми, а причиною наймитування нерідко була кривда, якої вони зазнавали з боку мачухи, вітчима («Ой по ролі, по ролі», «Гей же! Допекло мені ходячи», «Гей же, ой хто біди не знає», «Гей, гей! Та журба мене зусшила», «Налетіли журавлі»):

*– Ходи, мамо, додому, бо мені горе самому.
Уже мені мачуха головоньку змила,
Головоньку змила, сорочину склала,
Сорочину склала та й в найми прогнала:
– Ой іди в світ наймитувати
Або йди шукай, де твоя мати.*

Звичайно, у багатому народнопісенному репертуарі немає пісні, у якій бурлака-наймит не нарікав би на свою долю, своє «горенько», на підневільну працю і нелюдську несправедливість. Свою долю наймит-сирота у пісні виражає плачем («Ой матінко-нене», «Брала дівка льон, льон», «Ой коби я маму мала», «Ой мамичко моя»), проклинає свою гірку долю («Летить орел понад морем: ой дай, море, пити», «Ой з-за гори кам'яної», «Ходжу, блуджу понад берег, тяженько вдихаю»), шукає розради у

смерті («Ой не шуми, луже, з дібровою дуже»). Звідси й такі часті в цих піснях звертання-апострофи героїв по допомогу – до матері, батька, сестер, братів.

Тема наймитства фігурує і в циклі жіночих наймитських пісень з сильним ліричним струменем – піснях строкарських, які поповнили заробітчанський репертуар, особливо у другій половині XIX ст. Здебільшого – це монолози, що мають багато спільного з піснями-звертаннями до матері та до роду у весільному обряді, а також з піснями про жіночу долю із циклу родинно-побутової лірики («А у полі широка долина», «Кажуть мені кужіль прясти», «Ненько ж моя, голубонько», «Журба, мамцю, журба моя», «Ой з-за гори високої», «Попід гору високою голуби літають»). Ця група пісень не багата за сюжетами, а головними мотивами жіночих наймитських пісень є: мотив нещасливої долі, змарнованої молодості, безпросвітності, мотив звернення дочки до матері з докором, що та віддала її між чужі люди. Жіноча наймитська пісенність успадкувала від весільних пісень поетичний вислів, пестливі епітети, алегоричні окреслення: скажімо, почуттів любові матері до дочки та дочці до матері («У неділю рано, як сонечко грало», «Ой матінко-вишня»). Іноді за принципом асоціативної ремінісценції пісенний репертуар строкарських пісень будується не тільки на основі окремих смислових сюжетів із весільної пісенності, а й на цілих фольклорних жанрах. Таким, наприклад, є цикл обжинкових пісень, які виконувались строкарями під час польових робіт на цукрових, тютюнових плантаціях. Однак завдання дослідника будь-якого фольклорного твору полягає не тільки в розпізнаванні джерела запозичень. Треба відповісти на питання: яку мали силу для нового твору успадковані елементи інших жанрів чи тематичних циклів і яку функцію вони отримали в новому тексті. Адже в процесі запозичення пісню певних фольклорних поетичних елементів їхнє «вписування» у нову пісенну структуру пояснюється не стільки тематичними і «життєвими» потребами, як творчими надісторичними нормами уснопоетичної культури.

Типовим прикладом дії такого процесу є строкарські пісні. Нагадаємо, вузлові сюжети строкарських пісень пов'язані з темою зображення важких умов строку. Ця тема домінує у піснях «Ой у саду-винограду», «Ой крикну я, крикну із строку додому», «Упав камінь та й лежить», «Хто в Рижові не бував». Проте всі надмірні перерахування подробиць життя у наймах і непосильної праці, поетичний синтаксис і звертання до матері, які є типовими для народної пісенності, – усе це насамперед художні засоби вираження емоційного стану героїні. У такому значенні, як ми вже наголошували, головною ознакою поетичної картини світу в наймитських і заробітчанських піснях є переломлення якоїсь реальної ситуації чи ментальної події до оповіді через призму героїв творів. Звідси й оповідь, яка ведеться, наприклад, в жіночих строкарських піснях від першої особи, спрямована на головним чином на відображення емоцій, думок, почуттів і настроїв їхніх героїнь (пісні «Ой виїду я та на горушку», «Устану я, ненько», «Ой у саду-винограду», «Закувала зозуленька», «Ой горе нам, молодим», «А в неділю рано» та ін.). Одним словом, для розуміння значення пісні важлива не стільки зовнішня ситуація чи подія, про які оповідає твір, скільки оцінка будь-якого порушення чи відхилення від звичаєвих, моральних, етичних правил як причина дисгармонії фізичного і пси-

хічного стану (внутрішньої ситуації) того чи іншого персонажа: приниження («Ой біда, біда», «Ой хмариться, туманиться на велику тучу»), залежність від господаря, у якого наперед взяв гроші, нестерпність строкарського життя:

*Ненько ж моя, пава,
Лучче б я пропала,
Щоб я строків не служила,
Горенька не знала.*

Серед строкарських пісень є багато таких, що розповідають про проводи дочки в «чужу стороночку», як мати радить їй добре робити та годити людям, однак нещаслива дочка тяжко поневіряється у наймах («У неділю рано», «Наряджала мати дочку», «У неділю рано, як сонечко грало»). Ці пісні побудовані переважно в діалогічній формі, вони журливі, пройняті сумом і безпросвітністю. Особливо виразною є пісня «У неділю рано синє море грало», записана Ф. Колесою та К. Мошинським на Поліссі:

*– Коли ж тебе, донько, Трава на помості.
Сподіваться в гості? Росла трава, росла
– Тоді мене, мати, Та й похилилася,
Сподіваться в гості, Ждала, ждала мати дочки
Як виросте у світлоньці Та й зажурилася*

В інших строкарських піснях звучать уже традиційні для усної лірики докори матері на лиху долю («Ой матінко-вишня», «Ой матінко-зірко», «Чи я в тебе, моя мати, йа хліб-сіль переїла», «Чи я у вас ненько»). І нарешті, мабуть, найважливіший висновок. На прикладі строкарських пісень можна найвиразніше спостерігати загальнофольклорне явище функціональної трансформації давніх пісень. Адже група строкарських пісень і щодо тексту, і щодо мелодії досить багата та розвинена, з великим відгалуженням варіантів. Більшість варіантів строкарських пісень походить із Чернігівщини, Вінниччини, Херсонщини, Полтавщини – з територій, де найбі-

льше було поширене ходження «у строк».

Висновки. Персонажі заробітчанської пісенності – узагальнені образи бурлак, наймитів, строкарів тощо. Здається, що цей висновок мав би означати, що через ці образи станова пісня віддзеркалює дійсність, подібно як через свідомість і психологію певної соціальної групи – суспільне буття. У такому випадку ми невимушено применшуємо самотність соціально-побутової лірики й послаблюємо своєрідність цього жанрового різновиду ліричних пісень, занадто міцно пов'язуючи фольклорні твори з дійсністю. Натомість ці пісні виявляють не стільки реалістичну конкретику життя та представників різних соціальних груп, як демонструють світосприйняття і світовідчуття, різні прояви людської природи, емоцій і настроїв. Іншими словами – образи бурлаки, наймита, кріпака, строкаря правильніше розуміти не в категоріях правди та факту, а в символічних категоріях.

Соціально-побутова пісенність хронологічно пізніша порівняно з календарно- та родинно-обрядовою поетичною творчістю. Як жанровий різновид лірики вона починає складатися десь у XV–XVI ст. На цей час припадає творення основних тем, сюжетів, мотивів, образів, які існували й у пізніші періоди, трансформувались, перероблювались відповідно до нових обставин та інтересів соціальних груп. Заробітчанські пісні розвинулись на основі традиції, виробленої ще обрядовою та позаобрядовою ліричною та епічною пісенністю, продовжуючи та збагачуючи її. Це ліричні твори, де на перший план виступає ідейно-емоційне ставлення до події, до суспільної дійсності – психологічний аналіз, а оповідальний елемент відіграє підпорядковану роль. Утім, узяті в сукупності, ці пісні з узагальненими відображеннями суспільних явищ і подій та узагальненими образами найбільш насичені конкретними фактами й описами, дають широку, правдиву картину історичного буття народу з багатством драматичних правдивих подробиць.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грица С.Й. Наймитські та заробітчанські пісні // Наймитські та заробітчанські пісні. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 9 – 44.
2. Наймитські та бурлацькі пісні/Упоряд. С.Й. Грица, О.І. Дей, М.Г. Марченко. – К.: Наукова думка, 1975. – 516 с.
3. Наймитські та заробітчанські пісні/Упоряд. С.Й. Грица, О.І.Дей, М.Г. Марченко. – К.: Наукова думка, 1975. – 575 с.
4. Рудченко І. Чумацкие народные песни. – К., 1874.
5. Костомаров М. Об историческом значении русской народной песни/М. Костомаров // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994. – С. 44 – 200.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: Пер. с нем. – 2-е изд., стереотип.– М.: Прогресс, 1986–1987. – Т. I. – 586 с.
7. Максимович М. Заметка о бытовых песнях // Собрание сочинений М.А. Максимовича: В 3-х т. – К.: Типограф. арэнд. Е.Т. Кеппер, 1876–1880. – Т.2. – 1877.

REFERENCES

1. Gritsa S.Y. Naymitskaya and zarobchanskaya songs // Naimitskaya and zarobchanskaya songs. – K.: Scientific Thought, 1975. – p.9–44.
2. The mercenary and rebellious songs/Order. S.Y. Gritsa, O.I. Day, M.G. Marchenko. – K.: Scientific Thought, 1975. – 516 p.
3. The mercenary and earning songs/Order. S.Y. Gritsa, OI Day, M.G. Marchenko. – K.: Scientific Thought, 1975. – 575 p.
4. Rudchenko I. Chumatsky folk songs. – K., 1874.
5. Kostomarov M. On the historical significance of Russian folk song/M. Kostomarov // Kostomarov MI Slavic Mythology: Selected Works in Folklore and Literary Studies. – K.: Libid, 1994. – P. 44 – 200.
6. Fasmer M. The etymological dictionary of the Russian language: In 4 vols: Per. with him. – 2– nd ed., Stereotype. – M.: Progress, 1986–1987. – T.I. – 586 p.
7. Maksimovich M. A note on household songs // Collection of MA works. Maximovich: In 3 volumes. – K.: Typographer. rentals. E.T. Kehrer, 1876–1880. – Vol.2. – 1877.

Poetic picture of the world in Ukrainian folk song. The mercenary and earning lyrics

L. Kopanytsya

Abstract. In the context of the evolution of song traditions, the article highlights the history and originality of thematic cycles of Ukrainian social and everyday song in a variety of content and form, laws of artistic thinking, psychological and pragmatic functions of oral poetry in the reproduction of realistic specifics of life of representatives of different social groups, demonstrations of life.

Keywords: social and everyday lyrics, thematic cycles, motive, lyrical hero, worldview, reality.